

ऊसशेती व साखर उद्योगाचे चित्रण करणाऱ्या कादंबऱ्यांतून आलेले शेतकऱ्यांच्या शोषणाचे चित्रण

- मा. मा. जाधव

मराठी विभाग, बहिर्जी स्मारक महाविद्यालय, वसमत,
जि. हिंगोली, भ्र. ः 9881191543

RESEARCH PAPER

‘कृषिमुलहि जीवनम्’ कृषी हा मानवी जीवन व्यवस्थेचा पाया आहे. मानवी जीवनाचे मूळ कृषिप्रधान व्यवस्थेत आहे. ही आदिम स्वरूपाची संस्कृती म्हणून सांगितली जाते. कुणबी किंवा शेतकरी हा ग्रामीण समाजजीवनाचा प्रमुख घटक आहे. इतर व्यवस्था त्याला पुरक आहे. नव्या औद्योगिक धोरणामुळे आणि सामाजिक चळवळीमुळे बलुतेदारी मोडली. त्यांना पर्यायी धंदे मिळाले. परंतु, शेतीला पर्याय शोधता आला नाही. कुणब्याला शेती सोडवत नाही. त्याचे कारण हेच की, तो मातीला कवटाळून बसला आहे. त्याला दुसरा धंदा नाही. ‘कृषिजीवन’ हा ग्रामीण साहित्याचा महत्त्वाचा आधारघटक मानावा लागतो. सावकार शेतकऱ्यांचे शोषण करतात. भांडवलशाहीच्या युगात शेतकरी कंगाल होत असतो. ऊसदर शेतकरी जादा का मागतात? कारखाने परवडत नाही असे का म्हणतात? या प्रश्नाची उत्तरे अजून कोणालाही मिळाली नाहीत. साखरेचे दर वाढले की, ग्राहकांची ओरड आणि ऊसाला दर मिळत नाही म्हणून ऊस-उत्पादकांचे आंदोलन होते. अशा कात्रीत सहकारी साखर कारखानदार अडकला आहे. ऊसाला

किमान वैधानिक किंमत मिळावी, ही मागणी शेतकरी संघटनांची असते. ऊसाला दर मिळत नाही म्हणून शेतकरी हतबल होतात. ऊस पिकाचा उत्पादनखर्च मिळणाऱ्या दरबारात सहकारी साखर कारखानदारीतील प्रत्येक घटकाची वेगळी भूमिका असते. ऊसदराचा प्रश्न नक्की काय आहे. याच्याकडे आंदोलन केल्याशिवाय कोणीही लक्ष देत नाही. कित्येक वर्षांपासून ऊसदराचा प्रश्न गंभीर होत चालला आहे. शेतकऱ्याला उत्पादनावर, खर्चावर आधारित दर हवा आहे, तर दुसरीकडे कारखानदार साखरेला दर नाही हे कारण सांगतात. त्यामुळे प्रत्येक घटक आपल्या मुद्यावर अडून बसलेला आहे. आता तर कारखानदार व ऊस-उत्पादक यांच्या वादापासून शासनाने दूर राहण्याचे ठरवून ऊसदराची जबाबदारी पूर्णपणे कारखानदार व कारखान्यांना कर्जपुरवठा करणाऱ्या बँकांवर सोपविली आहे. यामुळे ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांची सहकार क्षेत्रात केवळ पिळवणूकच होत आलेली आहे. या संदर्भातील मोहन पाटील यांचे मत बोलके वाटते ते लिहितात. 1980 नंतर महाराष्ट्रात शेतीसंदर्भात नवे प्रश्न निर्माण झाले. मराठवाड्यात कापसाचा प्रश्न तर पश्चिम महाराष्ट्रात ऊसाचा प्रश्न 'यक्षप्रश्न' बनला. या प्रश्नातून शेतकरी संघटना उदयास आली आणि तिने शेतकऱ्याची, कष्टकऱ्यांची स्थिती आक्रमक पवित्रा घेऊन समाजापुढे ठेवली. ग्रामीण महाराष्ट्रावर त्याचा प्रभाव पडला. प्रभावित प्रश्नाचे मग राजकारण सुरू झाले. साखर कारखानदारी महाराष्ट्राच्या राजकारणाचे एक महत्त्वाचे अंगच बनले. महाराष्ट्राचे परिवर्तन काही प्रमाणात या साखर लॉबीनेच घडवले आणि बिघडविण्यातही तेच नंतर अग्रेसर ठरू लागले.(1) मोहन पाटलांच्या मताप्रमाणे, खरोखरच महाराष्ट्रात साखर उद्योगाच्या क्षेत्रात राजकारण शिरल्यामुळे शेतकऱ्यांचे ऊसदराच्या संदर्भातील प्रश्न मार्गी लागत नाहीत. प्रारंभीच्या काळात सहकार क्षेत्रामुळे शेतकऱ्यांच्या जीवनात नवचैतन्य निर्माण होऊन ग्रामीण जीवनाचे परिवर्तन झाले; पण नंतरच्या काळात या क्षेत्रात साखरसम्राट निर्माण झाल्यामुळे शेतकऱ्यांची मोठ्या प्रमाणात पिळवणूक सुरू झाली. त्यामुळे अल्पभूधारक शेतकरी या व्यवस्थेत अधिकच भरडला आणि पिळला गेल्याचे दिसून येते. याचे वास्तव प्रस्तुत अभ्यासासाठी निवडलेल्या कादंबऱ्यांमधून आलेले आहे. प्रथम 'चेअरमन' या अशोक कुलकर्णी यांच्या कादंबरीतून शेतकऱ्यांच्या पिळवणुकीच्या संदर्भातील आलेले वास्तव असे, सध्या सहकारी साखर उद्योग अगदी खराबीला येऊन पोहोचला आहे. शेतकऱ्यांना अठराविश्वे दारिद्र्यानं ग्रासलं असून खाण्याची सुद्धा दिवसेंदिवस भ्रांत होऊ लागली आहे. अल्प अपवाद सोडल्यास महाराष्ट्रातील कोणताही सहकारी साखर कारखाना नफ्यात नाही. एकंदरीत हल्लीच्या काळात आपल्या राज्यात साखर कारखान्यांची आर्थिक स्थिती मोठी भयंकर झाली आहे. यात बिलकुल संशय नाही. समोर ठेवलेल्या तांब्यातलं पाणी ग्लासात घेऊन पाण्याचा एक घोट घेऊन ते म्हणाले, सहकारसम्राटांच्या व जाणत्या राजांच्या पोकळ वल्गना आणि अकार्यक्षम प्रशासन, यांच्या मायावी प्रकाराला भुलून आपला शेतकरी मनातल्या मनात

खोट्या खोट्या झुल्यावर झुलत राहिला तर लवकरच शेतकऱ्यांचा कपाळमोक्ष अटळ आहे. त्यास कोणीही रोखू शकत नाही.

सहकारी चळवळ नक्की कोणासाठी, ती यशस्वी झाली का? राज्याचं नियोजन खऱ्या अर्थानं सामान्य शेतकऱ्यांपर्यंत पोचलं का? राजकारणी मंडळी फक्त कायद्याकडे बघत सोईचं बोलतात; पण खरी वास्तविकता आपण कधी स्वीकारणार? हे आहेत राज्याच्या एका माजी मुख्यमंत्र्यांचे उद्गार, सध्याच्या साखर उद्योगाविषयीचे. ह्यापुढे जाऊन आत्मचिंतन करत ते म्हणतात, गरीब शेतकरी हा खरा तर सहकाराचा गाभा आहे. त्यांना नक्की आपण किती न्याय देऊ शकतो? त्यांचं जीवनमान खरंच उंचावलं का? हा विचार आता तरी करण्याची नितांत गरज आहे.(2) अशोक कुलकर्णी यांच्या 'चेअरमन' कादंबरीतील साखर कारखान्याच्या, सहकाराच्या आणि शेतकऱ्यांची होणारी पिळवणुकीच्या संदर्भाने काढलेले हे उद्गार माजी मुख्यमंत्र्यांचे आहेत. कारण, साखर उद्योगात भ्रष्ट राजकारणामुळे बिकट अवस्था निर्माण करण्यात साखरसम्राटच जबाबदार आहेत. त्यांच्यामुळेच आज साखर उद्योग डबघाईला आलेले आहेत. त्यामुळे शेतकऱ्यांची पिळवणूक होत आहे. या गोष्टींचा विचार केला तरच सहकार क्षेत्र शाबूत राहिल आणि शेतकऱ्यांच्या स्थितीत बदल होईल. अन्यथा हाहाकार माजल्याशिवाय राहणार नाही. सद्सद्विवेकानं विचार करणाऱ्या सर्वांनीच पुढे येऊन सर्वच क्षेत्राला लागलेल्या भ्रष्टाचाराची कीड समूळ नष्ट केल्याशिवाय गत्यंतर नाही.

'चेअरमन' मध्येच शेतकऱ्यांच्या दयनीय अवस्थेसंदर्भातील वर्णन आलेले आहे. खरोखरच महाराष्ट्रातील अल्पभूधारक शेतकरी हा दारिद्र्य रेषेखालील जीवन जगतो. कारण, या व्यवस्थेतील सहकाराचा फायदा गरजू शेतकऱ्याला मिळत नाही. इथे गरजूंना काहीच मिळत नाही. कारखाना चालला काय अन् बंद पडला काय? शेतकरीच देशोधडीला लागणार अशी व्यवस्था या देशात आहे. 'चोर सोडून संन्याशाला फाशी' अशाप्रकारच्या व्यवस्थेत खऱ्याला न्याय नाही. भुकेलेल्यांना अन्न नाही, बेघरांना निवारा नाही अन् उघड्यांना वस्त्र नाहीत. गरीब हा गरीबच होत जातो अन् श्रीमंत हा अधिकच श्रीमंत होत जातो. अशा परिस्थितीत या देशाच्या पोशिंद्याची अवस्था अधिकच बिकट होताना दिसते ती अशी, महाराष्ट्रात बहुतांशी शेतकरी दारिद्र्यरेषेखाली आहेत. सहकाराचा त्यांना खराच फायदा मिळतो का? मिळाला का? याचा कुणी अभ्यास केला तर खरं चित्र डोळ्यांसमोर येईल. शेतकऱ्यांना हक्काची उसाची बिलं मिळण्यासाठी रस्त्यावर उतरून आंदोलनं करावी लागत आहेत. निदर्शनं करावी लागत आहेत, उपोषण करावं लागत आहे. एवढंच नव्हे, तर ज्यांच्या जमिनी घेऊन, ज्यांना सभासद करून घेऊन तुमचा सहकाराचा इमला उभा

राहिला आहे तो शेतकरी नफ्याचाही वाटेकरी आहे. कारखाना बुडला तर शेतकऱ्यांच्या जमिनीचाही लिलाव होऊ शकतो हे शेतकऱ्याला माहित नाही हेच शेतकऱ्यांचं दुर्दैव आहे.(3)

प्रस्तुत कादंबरीतील वर्णनावरून जगाच्या पोशिंद्याची अवस्था या व्यवस्थेत अत्यंत बिकट झाली आहे. जगूही द्यायचे नाही आणि मरूही द्यायचे नाही. शेतात काबाडकष्ट करूनही त्याच्या मालाला योग्य भाव मिळत नाही. तो कर्जातच बुडत जातो, अन् जर कारखाना बुडाला तर त्याच्या जमिनीचाही लिलाव होऊन तो रस्त्यावर येतो. अशाप्रकारचे हे शेतकरी जीवनातील वास्तव आहे. 'शिंदोरी' च्या संदर्भातील उषा हस्तक यांचे मत असे, 'पिटके यांना साखर कारखान्याच्या निमित्ताने वसलेल्या वसाहतीच्या वैशिष्ट्यपूर्ण जीवनाचे दर्शन तर घडवायचेच आहे; पण त्याबरोबरच जीवनाच्या तरंगहीन, संध, शांत प्रवाही रूपात दडलेल्या अखंड नाट्याचा आविष्कार घडवायचा आहे.'(15)

प्रस्तुत कादंबरीतील नायकाने ज्या उद्देशाने निरावतीच्या खोऱ्यात उपसा जलसिंचन योजना राबविण्यासाठी धडपड करून ती सुरु केली, त्यामुळे निरावतीच्या परिसरातील शेतकऱ्यांचे जीवनमान बदलले. त्यांच्या जीवनात परिवर्तन झाले. दारिद्र्य संपून आर्थिक संपन्नता, सुबत्ता आली; पण या भागात भांडवलशाहीचा शिरकाव होऊन शेतकरी खंडान जमिनी देऊ लागले. नडलेल्या शेतकऱ्यांची जमीन शेवटी त्या भांडवलदाराच्या घशातून न सोडवता आल्यामुळे तो शेतकरी शेतमजूर होऊ लागला. या ना त्या कारणाने पिळवणूक मात्र शेतकऱ्यांचीच होऊ लागली. याचे कादंबरीकाराने मांडलेले वास्तव असे, ही जलसिंचन योजना वेगानं आमच्या तालुक्यात राबवली गेली. मी स्वतः त्यात पूर्ण सहभाग घेऊन तंत्रज्ञांना हवी ती मदत करित होतो, योजना निश्चित आणि किफायतशीर होईल, पिकाऊ जमीन कमीत कमी खर्ची पडेल आणि जास्तीत जास्त जमीन पाण्याखाली येईल, या सर्व गोष्टींकडे मी बारकाईनं लक्ष देत होतो. तालुक्याचं चित्र वर्षभरातच पालटलं. जे कधी कुणाला कल्पनेतसुद्धा वाटलं नव्हतं ते प्रत्यक्ष अवतरलं होतं. माळरानाचा मळा झाला होता. निरावतीचे पाणी पात्र सोडून तीस तीस मैलपर्यंत दोन्ही बाजूस जाऊ लागलं. पूर्वीसारखे आता शेतकऱ्यांचे कष्ट वाया जात नव्हते. त्याचं या ना त्या प्रकारे चीज होत होतं.

माळावर हळूहळू समृद्धी येत होती. खुरटं गवत, दगडधोंडे आणि खडक पूर्वीच्या जमिनीवर होते त्याच जमिनीवर आज उसाचा भरगच्च फड एखाद्या हरितसम्राटासारखा डोलू लागला होता. निरावतीच्या टेकडीवर जाऊन ज्यावेळी दोन्ही बाजूला मी नजर टाकू लागलो तेव्हा पूर्वीसारखा विरोधाभास मला कधीच दिसत नव्हता. उलट त्या माळावर निरावतीपेक्षाही खूप मोठं सौंदर्य खुलू लागलं होतं. ओसाडी आणि शुष्कता यांचं नामोनिशाणसुद्धा नव्हतं.

परंतु हाच उसाचा फड पाहून खाजगी भांडवलदार हळूहळू तिथल्या समाजजीवनात शिरकाव करू लागले. भरगच्च ऊस पाहून त्यांच्या तोंडाला हळूहळू पाणी सुटलं होतं आणि काही अज्ञानी तसेच गोरगरिबांच्या आणि नडलेल्या

शेतकऱ्यांच्या जमिनी त्यांनी खंडानं ताब्यात घेतल्या. त्याही दीर्घ मुदतीच्या करारावर. भांडवलशाहीच्या शोषणाचं मूळ परत रुजू लागलं होतं. आणि जे विचार धर्म म्हणून मी मानले होते त्याच विचारावर भांडवलशाहीचे असंख्य आघात होऊ लागले होते. या भांडवलदारांनी याच परिसरात स्वतःचे खाजगी कारखाने सुरु करून पुन्हा आर्थिक केंद्रीकरण करण्यास सुरुवात केली होती. मला हवे असेलेले औद्योगिकीकरण सुरु होते; पण आर्थिक केंद्रीकरण मान्य नव्हते. ग्रामीण भागाचं औद्योगिकीकरण करण्यासाठी अनेक भांडवलदार पुढे आले; पण शेतकऱ्यांच्या जमिनी करार करून, ताब्यात घेऊन आणि त्यांचं शोषण करून. म्हणजे, पाण्याची शाश्वती मिळूनही काहीच उपयोग होईना.(4)

‘साखरसम्राट’ या विलास वरे यांच्या कादंबरीमध्ये ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या जीवनातील समस्या, दलितांच्या जीवनात निर्माण झालेल्या समस्या तसेच साखर उद्योगातील राजकारणाच्या अनुषंगाने निर्माण झालेल्या समस्यांचे वास्तव कादंबरीकाराने अधोरेखित केले आहे. काकासाहेब हे या कादंबरीचे नायक प्रमुख व्यक्तिरेखा म्हणून वावरतात. केशव ते काकासाहेब असा प्रवास दृष्ट लागवा असाच आहे; पण साखरसम्राट म्हणून चढलेल्या झिंगीनंतरचा प्रवास मात्र लाजिरवाणा आहे. राजकारणाची आणि पैशाची धुंदी चढल्यानंतर माणूस कसा बेफाम होऊन शेवटी त्याची त्याला जागा दाखवलीच जाते, याचे मर्मभेदी वास्तव चित्रित झालेले आहे. तसेच शेतकऱ्यांचे झालेले आहे. उपसा जलसिंचनामुळे शेतकऱ्यांच्या जीवनात निर्माण झालेले वैभव शेतकऱ्यांना खाता आले नाही. पैशाच्या चढलेल्या कैफामुळे अनेक शेतकऱ्यांनी भांडवलदारांना खंडाने शेती दिल्या. त्यामुळे पैसाही गेला अन् शेतीही गेली अशाप्रकारची शेतकऱ्यांची पिळवणूक या व्यवस्थेत झालेली आहे. याचे विदारक वास्तव ‘साखरसम्राट’ मधून आलेले आहे. ऊसतोड मजूर आणि वाहतूक कामगार यांची साखर कारखान्यासाठी असलेली आवश्यकता अधोरेखित करताना एस.जी.शिंदे लिहितात, साखर उद्योगात ऊसाची तोडणी आणि वाहतूक ही एक महत्त्वपूर्ण प्रक्रिया आहे. या कामासाठी मोठ्या प्रमाणावर मनुष्यबळाची आवश्यकता असते. महाराष्ट्र राज्यात सहकारी आणि खाजगी साखर कारखान्यांची संख्या जसजशी वाढली, तसतशी ऊसतोडणी आणि वाहतूक कामगारांची मागणी वाढून, साखर कारखान्याची दुष्काळी भागातून हे कामगार आणले.(12)

मोहन पाटील यांच्या ‘साखरफेरा’ या कादंबरीमध्ये अल्पभूधारक शेतकरी किशा खोताची ऐपत नसताना ऊस लावला अन् हातातोंडाला आलेला ऊस जळून खाक होतो. पुन्हा कर्ज काढून तुका मेंबरामुळे ऊस लावतो. अन् ऊसाला मावा पडला म्हणून ऊसाला मिळणारा वाढीव दरही मिळत नाही. अशा चिंताग्रस्त अवस्थेत त्याला ऊसाला लागलेल्या कुरतडणाऱ्या पांढऱ्या उंदरांचीच स्वप्ने पडतात. अशा स्वप्नभंगाचे जीवन जगणारा अल्पभूधारक शेतकरी किशा खोत आणि साखरसम्राटाविरुद्ध ऊसाच्या दरासाठी आंदोलन उभारणारा भानुसिंग या प्रातिनिधिक पात्रांच्या माध्यमातून

अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या जीवनातील समस्यांचे वास्तव मांडलेले आहे ते असे, भानुसिंग बसल्या जागेवरून म्हणाला, आंदोलन चालू ठेवायचं. हे आंदोलन कुण्या एका साखरसम्राटाविरुद्ध नाही. लक्षात ठेवा. हे आंदोलन भारतातल्या संबंध ऊसकरी शेतकऱ्यांचं हाय. आणि उसाचा हमी दर बांधून देणं हे सरकारचं काम आहे. तेव्हा असं मनात आणू नका. एकदा सरकारनं दर जाहीर केला की, सगळ्या कारखान्याला ते बंधनकारक आहे. आमचं भांडण आता सरकारशीच आहे. सरकार काय नि साखरसम्राट काय, दोघे एकाच माळेचे मणी. सरकारला फॅक्टऱ्या चालवायच्या असतील तर इथनं पुढं उसाला आम्ही म्हणतो त्यो दर द्यावाच लागलं. आपण कुणाबरोबर लढतोय ते आधी धेनात घ्या.(5) या देशात केवळ शेतकरीच असा एक घटक आहे की, त्याच्या मालाला वाढीव दर किंवा योग्य दर मिळण्यासाठी आंदोलन करावे लागते. ज्याला भूर्डमुगाच्या शेंगा कुठे लागतात हेच माहीत नसते तो भूर्डमुगाच्या मालाचा भाव ठरवतो. जन्माला घालायचे एकाने अन् नामकरण करायचे दुसऱ्याने, अशाप्रकारची अवस्था आपल्या देशाची आहे. म्हणून किशा खोतासारख्या अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या जीवनात समस्याच निर्माण होणार, यात शंका नाही. जोपर्यंत या व्यवस्थेत परिवर्तन होणार नाही, तोपर्यंत शेतकऱ्यांचे जीवन हे अंधकारमयच राहणार आहे. त्याला आंदोलनाशिवाय पर्यायच नाही. मोहन पाटलांनी 'साखरफेरा' मधून शेतकऱ्यांच्या जीवनाचे विदारक वास्तव मांडलेले आहे.

या व्यवस्थेत साखरसम्राट आणि या अनुषंगाने अस्तित्वात असलेली साखळी तर शेतकऱ्यांची पिळवणूक करतेच; पण अल्पभूधारक शेतकऱ्यांची पिळवणूक करणाऱ्या घटकांमध्ये कारखान्यातील अधिकारीवर्ग, वाहतूकदारवर्ग आणि ऊसतोड कामगार आणि मुकादमही शेतकऱ्यांची पिळवणूक करताना दिसतात. याचे वास्तव 'गावपांढरीच्या वाटेवर' या कादंबरीमधून आलेले आहे. ते असे, मी कुठं न्हाय म्हणतुया. दोन कोंबड्या आणि दारुच्या दोन बाटल्या देतो की. मग तर झालं. किती रुपयं लागतील सांग?

तुम्हास्नी कळत न्हाय व्हय?

तरीपण...

दोन आडीशे रुपयं द्याचं आणि मोकळं हुयाचं. माझ्याकडं बघत तो म्हणाला, मास्तर! हये असंच चालतंया चौकडं तरी आपुण गाववालं म्हणून कमी. न्हाय तर चार-पाचशे तरी खर्च येतो.(6) आप्पासाहेब खोत यांनी 'गावपांढरीच्या वाटेवर' मधून अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या जीवनातील समस्यांचे वास्तव चित्रित केलेले आहे. अल्पभूधारक शेतकऱ्याला या व्यवस्थेत कुणीही यावं अन् टिकली मारून जावं अशी त्याची अवस्था झालेली आहे. कारण, दया पवार यांच्या 'शिळेखाली हात होता तरी नाही फोडला हंबरडा' या काव्यातील आशयासारखी झालेली आहे. हे नाकारता येत नाही.

कारण, त्यांची शेती किंवा शेतातील उत्पादन हे एका घटकावर अवलंबून नसते म्हणूनच, त्यांच्या जीवनात समस्या निर्माण होतात अन् तो पुरता भरडला, पिळला जातो. यासंदर्भातील द.भि.कुलकर्णी यांचे मतही महत्वाचे आहे. ते असे, एका साखर कारखान्यात प्रभुणेला नोकरी लागते. इथून कादंबरी सुरू होते आणि त्याच्या राजीनाम्याने संपते. संपूर्ण कादंबरीभर प्रभुणेच आपल्या देखत असतो. प्रभुणे-भाऊ, प्रभुणे-बर्वे, प्रभुणे-पिग्मी, शोभा इत्यादी प्रभुणे संदर्भानेच कादंबरी आपल्याला जाणवते. हा संबंध केवळ दोन-दोन माणसातला नसतो. एक-अनेक माणसातला नसतो. प्रभुणे ज्या ऊस कारखान्याच्या परिसरातून आलेला असतो, त्या परिसराशीदेखील प्रभुणेचा वैशिष्ट्यपूर्ण संदर्भ असतो.(13)

अल्पभूधारक शेतकऱ्याची पिळवणूक आस्मानी-सुल्तानी संकटाने तर होतेच; पण जेव्हा ऊस तोडणीचे काम सुरू होते तेव्हा कारखान्यातील अधिकारीवर्ग वाहतूकदार, मुकादम आणि ऊसतोड कामगारही त्यांच्याकडून कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात काहीतरी उकळताना दिसतो. याचे वास्तव प्रस्तुत कादंबरीतून आलेले आहे.

अरूण जाखडे यांच्या 'पाचरुट' मधून कादंबरीकाराने अल्पभूधारक शेतकरी कारभारी यांच्या जीवनात ऊसाची लागवड केल्यामुळेच समस्या निर्माण झाल्या. ऊस लावल्यामुळे सावकार, कारखान्यातील अधिकारी, वाहतूकदार, ऊसतोड मजूर यांच्यासमोर लाचार तर व्हावेच लागले; पण त्याची पिळवणूकही होऊ लागली. ज्या आशा बाळगून ऊसाचे उत्पादन घेण्याचा निर्णय कारभारीने घेतला होता, त्या आशेची स्वप्नांची राखरांगोळी आस्मानी आणि सुल्तानी संकराने झाली. अल्पभूधारक शेतकऱ्याच्या विदारक वास्तवाचे दर्शन कारभारी या प्रातिनिधिक अल्पभूधारक शेतकऱ्याच्या माध्यमातून घडविलेले आहे. ते असे, ह्या चेअरमनचा पूर्वीचा इतिहास त्याला माहित होता. रानातले नांगराचे फाळ चोरले म्हणून ह्यालाच गावातल्या माणसांनी झाडाला बांधून वादीनं बडवला व्हता! ह्याचं खरं आडनाव पाटील नव्हतं आणि नाही. तो काय वतनाचा पाटील थोडाच हाय?...छे!

दादागिरी, गुंडगिरी, चोऱ्या, खोटी सावकारकी ह्यामुळं त्यानं चार पैसं कमवलं, दहा बोटांत अंगठ्या चढवल्या. पैशावर आणि गुंडगिरीवर गाव नाचवू लागला.

नाचणारे नाचत होते!

वाकणारे वाकत होते!

पैसा आला की, प्रतिष्ठा येते!

कारण नसताना लोक त्याला पाटील म्हणू लागले.

...आणि कष्टाची भाकर खाणारा कारभारी त्याच्यापुढं लाचार झाला. असे कितीतरी कारभारी... असल्या माणसाच्या सावलीनं आपल्याला विटाळ झाला आहे असं कारभारीला वाटलं.

...पण परिस्थिती माणसाला हतबल बनवते!

कारभारी पुन्हा घरी परतला.

चेअरमन त्याला नाही म्हणाला नव्हता; पण 'हो' ही म्हणाला नव्हता. त्यामुळं आशा थोडी जिवंत होती; पण भरवसा नव्हता.(7) प्रस्तुत कादंबरीचा नायक गणपत ऊर्फ कारभारी हा एक अल्पभूधारक शेतकरी नव्यानेच कुटुंब विभक्त झाल्यामुळे जीवनाची घडी व्यवस्थित करण्यासाठी धडपडत आहे. या धडपडीतूनच शेतात असलेले पीक उद्ध्वस्त करून मोठ्या आशेने तेही कर्ज, ऊसनवारीचे पैसे घेऊन ऊस लावण्याचा निर्णय घेतो. अनेक संकटांचा सामना करत करत ऊस जोमाने वाढवतो; पण ऊस काही वेळेवर कारखान्याला जात नाही. त्यामुळे त्याची सगळीच स्वप्ने उद्ध्वस्त होतात. हे जीवघेणे वास्तव कादंबरीकाराने कलात्मक पातळीवरून मांडलेले आहे.

मोहन पाटील यांच्या 'साखरफेरा' मधील किशाबा आणि नामा यांच्या संवादावरून अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या जीवनातील हे वास्तव आलेले आहे. सामान्य शेतकऱ्यांच्या जीवनात एखादे कौटुंबिक संकट आले की, तो पुरता बेहाल होतो. नामाच्या मुलीच्या बाळंतपणामुळे त्याच्या जीवनात हे संकट आलेले आहे. ऊस विकासाचे दहा हजार रुपये मिळालेत, पण बाळंतपणाला हा पैसा खर्च केला तर ऊसाच्या लागवडीसाठी पैसा कुठून आणणार, या विवंचनेत असलेला नामा किशाबाला आपल्या मनातील सल बोलून दाखवतो. यातून अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या जीवनातील दारिद्र्याची प्रचिती येते ती अशी, 'किशाबा, माजं आवगड झालं. मी वरनं वरनं हासतोय. हशीवतोय, खरं माज्या काळजात काटं भरल्यात. मला आता सन हुईना.'

'रांडच्या आदी नाटाक बंद कर. तुला चढलीया.'

'न्हायी. गळ्याची शपत्. मी खरं तेच सांगतूय. माज्या जलमाचंच नाटक चाल्लंय. माजी पोर गुणाची हाय. खरं तिचा दाल्ला उपटसुंभ हाय. तेनं गरवार पोरीला आणून म्हायारात ढकलून गेलाय.'

नामाही खाली बसला. म्हणाला, 'उद्याच्या उद्या तिला आडमिट करूया.'

'मी म्हंतो काय भानगड ही? जर बैजवार तरी कळूदे की मला-' किशानं नामाला विचारताच नामानं सांगितलं-

'हेनं लावणीसाठी धा हजार ऊसविकासचं घेतल्यात. ते ठावं हायच तुला. आता हेची पोरगी बाळंतपणाला सोडल्या. तर डागदर म्हंतोय सा हजाराचा खर्च हाय. आप्रीशन कराय पायजे. त्यो खर्च हाय तर मग चार उरत्यात त्यात लावण कशी करायची? हे कोडं पडलंय त्येला.'(8) सामान्य शेतकऱ्याला असे भूदंड सहन होत नाहीत. इथे नामालाही

पोरीचे बाळंतपण कसे करायचे अन् ऊसाची लागवड कशी करावी या समस्येने ग्रासलेले आहे. अल्पभूधारक शेतकरी हा या व्यवस्थेत पुरता पिळला जातो, कारण अशा शेतकऱ्याला दुसऱ्याच्या शेतातही काम करता येत नाही अन् आपल्या शेतातही कुटुंबाची गुजराण होईल एवढे उत्पादन होत नाही. अशा दुहेरी कचाट्यात अडकलेल्या अल्पभूधारक शेतकऱ्याच्या जीवनातील हे विदारक वास्तव कादंबरीकाराने चित्रित केलेले आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

- 1) पाटील मोहन, 'ग्रामीण साहित्य आणि संस्कृती', स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, द्वितीय आवृत्ती, सुधारित आवृत्ती, 2002, पृ. 119-20.
- 2) कुलकर्णी अशोक, 'चेअरमन', पृ. 172-73.
- 3) तत्रैव, उनि, पृ. 266-67
- 4) वरे विलास, 'साखरसम्राट', पृ. 12-13
- 5) पाटील मोहन, 'साखरफेरा', पृ.136
- 6) खोत अप्पासाहेब, 'गावपांढरीच्या वाटेवर', पृ. 115-16
- 7) जाखडे अरुण, 'पाचरुट', पृ.35-36
- 8) तत्रैव, 'साखरफेरा', पृ. 143
- 9) जाधव सरदार, 'कोयता', पृ. 63
- 10) पिटके व.ह., 'शिदोरी', पृ. 3.
- 11) तत्रैव, उनि, पृ.50-51
- 12) शिंदे एस.जी., 'वाणिज्य विद्या', जर्नल ऑफ कॉमर्स अँड मॅनेजमेंट थॉट एक-3, पृ.191.
- 13) कुलकर्णी द.भि, 'कादंबरी : स्वरूप व समीक्षा', पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, 2003, पृ. 58-59.
- 14) तत्रैव, 'शिदोरी', पृ. 63.
- 15) हस्तक उषा, 'कादंबरी आणि मराठी कादंबरी', साहित्य सेवा प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती, 1993, पृ. 332.
- 16) केसकर बा.ग., 'कुणाच्या खांद्यावर', पृ.32

- 17) तत्रैव, उनि, पृ. 40.
- 18) तत्रैव, 'साखरफेरा', पृ. 130.
- 19) तत्रैव, 'चेअरमन', पृ. 140.
- 20) जोशी शांता, 'गव्हाणी', पृ. 105.
- 21) तत्रैव, 'चेअरमन', पृ. 300
- 22) तत्रैव, 'पाचरुट', पृ. 66-67.
- 23) तत्रैव, 'साखरफेरा', पृ. 26.
- 24) तत्रैव, उनि, पृ. 36.
- 25) तत्रैव, 'गावपांढरीच्या वाटेवर...', पृ. 55-56.
- 26) तत्रैव, 'साखरसम्राट', पृ. 19
- 27) तत्रैव, उनि, पृ. 11.
- 28) तत्रैव, 'साखरफेरा', पृ. 66
- 29) तत्रैव, उनि, पृ. 21
- 30) तत्रैव, उनि, पृ.40.
- 31) तत्रैव, उनि, पृ.133.
- 32) तत्रैव, उनि, पृ. 136
- 33) तत्रैव, 'पाचरुट', पृ. 104.
- 34) तत्रैव, 'गावपांढरीच्या वाटेवर', पृ.26.
- 35) तत्रैव, 'पाचरुट', पृ.69.
- 36) तत्रैव, 'साखरफेरा', पृ. 162.
- 37) तत्रैव, 'साखरसम्राट', पृ. 146.
- 38) तत्रैव, 'कोयता', पृ.47.
- 39) तत्रैव, 'कुणाच्या खांद्यावर...', पृ. 48.
- 40) तत्रैव, 'चेअरमन', पृ.328.
- 41) साळुंखे न.आबासाहेब, 'ऊसशेतीची नवी दिशा', तेजस प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथम आवृत्ती, 2012, (प्रस्तावना), पृ.03